

UOT: 94(479.24)19

CƏNUBİ QAFQAZDA PRAVOSLAV RUHANİLƏRİN SOSIAL-
İQTİSADI VƏZİYYƏTİ BARƏDƏ

©2025

İRADƏ ƏLİYEVƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevalirada72@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.41>

Xülasə:

Məqalədə XIX əsrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda pravoslav ruhanilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyən etmək üçün Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər araşdırılır. Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, bu tədbirlər nəticəsində pravoslav din xadimləri iqtisadi cəhətdən hakimiyyətdən asılı vəziyyətə düşüb və faktiki olaraq dövlətdən maaş alan məmurlara çevriləblər. Bu vəziyyət bölgədə həm ruhanilərin, həm də Rus Pravoslav Kilsəsinin nüfuzunun azalmasına səbəb oldu. Pravoslav ruhanilərinin sosial-hüquqi statusunu müəyyən etməyə yönəlmiş bu hərəkətləri ilə çarizm xristian din xadimlərini imperiya siyasətinin agentlərinə çevirməyə nail oldu.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Gürcü kilsəsi, ekzarxlıq, pravoslav ruhanilər, xristianlıq, Müqəddəs Sinod

ON THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE ORTHODOX
CLERGY IN THE SOUTH CAUCASUS

©2025

İRADA ALİYEVƏ*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevalirada72@gmail.com

Abstract:

The article explores the measures implemented by the Russian authorities in the 19th century to determine the socio-economic status of Orthodox clergy in the South Caucasus, including Northern Azerbaijan. The study concludes that as a result of these measures, Orthodox clergymen became economically dependent on the authorities and effectively turned into state-paid officials. This situation led to a decline in the authority of both the clergy and the Russian Orthodox Church in the region. Through these actions, aimed at defining the socio-legal status of the Orthodox clergy, Tsarism succeeded in transforming Christian clerics into agents of imperial policy.

Keywords: North Azerbaijan, Georgian Church, Exarchate, Orthodox clergy, Christianity, Holy Synod

О СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

©2025

ИРАДА АЛИЕВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevairada72@gmail.com

Резюме:

В статье рассматривается проблема мероприятий, проведённых российскими властями в XIX веке с целью определения социально-экономического статуса православного духовенства на Южном Кавказе, в том числе в Северном Азербайджане. В результате исследования сделано заключение, что в ходе этих мероприятий православные священнослужители оказались в экономической зависимости от властей и фактически превратились в чиновников, получающих жалование от государства. Это привело к снижению авторитета духовенства и Русской православной церкви в регионе. Путём реализации этих мер, направленных на определение социально-правового статуса православных священников, царизм сумел превратить христианское духовенство в проводников имперской политики.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Грузинская церковь, экзархат, православное духовенство, христианство, Священный Синод

Giriş

İşğal olunmuş əyalətlərdə müsəlman və xristian dini idarələrin iqtisadi və siyasi müstəqilliklərinin saxlanmasını hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi üçün ciddi maneə hesab edən çarizm XIX əsrin əvvəllərindən etibarən mərkəzi hökumətin dini idarələr üzərində hakimiyyətinin bərqərar edilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə işlərə ilk olaraq Gürcü kilsəsinin Rus Pravoslav Kilsəsinə tabe edilməsi ilə başlandı. 1811-ci ildə avtokefaliyadan (müstəqillikdən) məhrum edildikdən sonra ekzarxlıq kimi təmsil olunan Gürcü kilsəsi Rusiya Sinodunun tərkib hissəsinə çevrildi. Hakimiyyət orqanları tərəfindən Gürcü Ekzarxlığının idarə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən bütün dəyişikliklər Gürcü kilsəsinin əsrlər boyu formalaşmış kilsə ənənələrini məhv etmək məqsədinə xidmət etmişdir.

Bəhs olunan dövrdə çarizm tərəfindən Cənubi Qafqazda pravoslav ruhanilərin sosial-iqtisadi durumunun müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlərin də başlıca məqsədi maddi cəhətdən dövlətdən asılı olan ruhanilər təbəqəsinin yaradılması idi. Çarizmin hakimiyyət orqanları hesab edirdilər ki, bu yolla

xristian ruhaniləri imperiya siyasətinin həyata keçirən məmurlara çevirmək olar. Təqdim olunan məqalədə Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda pravoslav dini idarənin, eləcə də xristian ruhanilərin sosial-iqtisadi durumunun müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər tədqiq olunur.

Çarizmin Qafqazdakı idarəçilik sistemində pravoslav ruhanilərin yeri

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı, feldmarşal, qraf Qudoviçə ünvanlanmış 7 iyul 1808-ci il tarixli çar fərmanına görə Gürcüstanda ruhanilər təkcə təhkimçilikdən deyil, həm də mülkədarlara münasibətdə bütün vergi və rüsumlardan, knyaz və zadəganların xeyrinə daşdığı müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərdən əbədi olaraq azad edilirdilər.¹

Ruhani idarənin 1811-ci il qərarı ilə kilsə zadəganları (aznaurilər) təhkimli kəndliləri ilə birlikdə xəzinənin mülkiyyətinə aid edirdi. Bununla da Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi həyat sahələrinin dindən ayrılması, o cümlədən dinin cəmiyyətdə və insanların şüurunda rolunun azalması prosesinin birinci mərhələsi başlayır. Rusiya pravoslav dini idarəsi kilsə kəndlilərinin əmlakını və gəlirlərini qaydaya salmağa da böyük diqqət yetirirdi. Ruhani dikasteriya, Gürcüstan-İmeretiya sinod idarəsi tərəfindən XIX əsrin birinci yarısında aparılan kameral siyahıyaalmaların köməyi ilə kilsə kəndlilərinin təxmini sayı və gəlirləri müəyyən edildi. Qeyd edək ki, avtokefaliya ləğv edildikdən sonra kilsə kəndlilərinin vergiləri demək olar ki, dəyişməz qalırdı. Yalnız vergiləri alan şəxsin ünvanı dəyişməklə islahatlardan sonra vergilər xəzinəyə daxil olurdu. Dövlət xəzinəsinə ödənilən kilsə vergilərinin əsas hissəsi natura şəklində olmaqla ekzarx Feofilaktın (1817-1821) (Gürcü ekzarxlığının ilk rus ekzarxı) zamanında bu sahədə həyata keçirilmiş dəyişikliklər nəticəsində bu vergilərdən yaranan vəsaitin həcmi ikiqat artdı.²

XIX əsrin 20-ci illərində aparılmış kilsə islahatları nəticəsində kilsə kəndlilərinin Gürcüstan-İmeretiya sinod idarəsindən yalnız iqtisadi asılılığı qalmışdı. Onlar kilsə torpaqlarından istifadəyə görə vergini xəzinəyə ödəyirdilər. Bu vəsaitlə də Gürcüstandakı pravoslav dini idarələr maliyyələşdirilirdi. Sinodun 4 noyabr 1828-ci il tarixli qərarı ilə kilsə kəndliləri və onların torpaqları müvəqqəti olaraq mülki hakimiyyətin sərəncamına verilməklə belə vəziyyət XIX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdi. 1853-cü ildə Şərqi Gürcüstanın kilsə mülkiyyəti xəzinənin ixtiyarına keçdi, lakin kilsə kəndliləri eyni statusda qaldıqları üçün bu əmlak xəzinənin tam mülkiyyətinə deyil, yalnız idarəçiliyinə verildi. 1869-cu ildə isə Kartli və Kaxetiyanın kilsə əmlakı xəzinənin mülkiyyətinə keçdi.³

¹ Об освобождении духовенства в Грузии состоящего, от крепости помещикам и от исправления на них повинностей. Полное собрание зак. Рос. имп. том 30 (1808-1809 гг.), док. №23140, с.427.

² Эльдар Бубулашвили. Православная церковь Грузии в период Экзархата. Автореферат диссертации представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук. Тбилиси, 2006, с.67.

³ Эльдар Бубулашвили. *Yenə orada, Православная церковь Грузии...*, с.67.

Kilsənin ictimai həyatdakı rolunun azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində xəzinə xeyli miqdarda gəlir mənbəyi əldə etdi, kilsə isə öz iqtisadi bazasını itirdi. Gəlirlərdən məhrum olan din xadimləri xəzinədən məvacib almaqla çarizm belə bir siyasi addımla ruhaniləri hakimiyyətin istəklərini yerinə yetirən məmurlara çevirdi. Nəticə olaraq belə vəziyyət ruhaniləri öz möminlərindən (pastva) xeyli dərəcədə uzaqlaşdırdı.

1830-cu ildə Car-Balakən camaatlığının Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə onun ərazisi dini baxımdan Gürcüstan Ekzarxlığının Kartaliniya-Kaxetiya yeparxiyasına aid edildi. XIX əsrin 40-cı illərində Gürcüstan Ekzarxlığı Kartaliniya, İmeretiya, Quriya və Minqreliya olmaqla dörd yeparxiyaya ayrılırdı. 1885-ci ildən Birinci dünya müharibəsinə qədər Gürcüstan Eksarxlığı Gürcü, İmeretiya, Suxumi və Quriya-İmeretiya kimi 4 yeparxiyadan ibarət idi. Şimali Azərbaycan ərazisindəki Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarındakı kilsə və monastırlar Gürcü yeparxiyasına daxil idi.⁴

Kilsə xidmətçilərinin, ruhanilərin saxlanması məsələsinin nizama salınması tədqiq olunan dövrdə yerli rus hakimiyyətinin pravoslav ruhanilərin sosial-iqtisadi durumunun müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin içərisində mühüm yer tuturdu. Kilsə ruhanilərinin saxlanması üçün Gürcüstan ekzarxı Feofilakt tərəfindən 1818-ci ildə müəyyən edilmiş, ekzarxlığa daxil olan kilsələrdə möminlərdən (prixojanlardan) buğda, şərab və s. olmaqla natura şəklində xüsusi vergi toplanırdı. XIX əsrin birinci yarısında kəndlilər kilsənin xeyrinə kilsə-torpaq vergiləri (şərab vergisi və s.) və kilsə-prixod vergilərini (dram – un ilə ödənilən vergi, “sahutso” – keşişlərə ödənilən vergi) ödəyirdilər. Sadalananlardan əlavə, kəndlilər təbliğat, toy, vəftiz üçün və s. vergiləri də ödəyirdilər. Bu məsələ Gürcüstan qubernatoru, gen-mayor K.F.Stall tərəfindən Telavi, Sığnaq və Qori qəzalarında qəza rəislərinə həvalə edilmişdi. Bu rayonlarda qeydiyyatda olan hər kilsə üçün kilsə prixojanlarının sayı 80-dən 100-ə qədər müəyyən edilir və hər tüstü başına ruhanilərin saxlanması üçün ildə bir kod (ərəb çəki vahidi olan bir kod 2 puda bərabərdir) buğda,⁵ yarım kod arpa, bir tunqa (ərəb maye üçün ölçü vahidi) şərab, 20 qəpikdən 60 qəpiyə qədər pul, hər beş tüstü başına bir qoyun ödənilirdi. Yerli şəraitə uyğun olaraq digər qəzalarda da ödənilən vergilər müəyyən fərqlərlə demək olar ki, oxşar idi. Bəzi qəzalarda şərab əvəzinə pulla ödənilən vergi, 5 tüstübaşına ödənilən qoyunun yerinə hər tüstüdən bir toyuq və s. kimi fərqlər var idi.⁶

Ruhanilərin, keşişlərin saxlanması üçün Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan udlardan tüstübaşına toplanan illik vergi aşağıdakılardan ibarət idi: 1. Tüstübaşına bir stil təmiz ipək. Pula çevirdikdə bu 60 gümüş qəpik edirdi ki,

⁴ Ульвия Гаджиева. *Детнизация Кавказских албан в XIX веке*. Баку, издательство «Нурлан», 2004, с.58.

⁵ *Меры и веса Закавказского края. КК на 1880 г. Тифлис, типография главного управления наместника Кавказского*, 1879, с.141-142.

⁶ *Краткий очерк истории Грузинской церкви и Экзархата за 19 столетия*. Тифлис, типография Козловского, 1901, с.244.

bu da 130 ailə hesabı ilə ildə 78 rubl edirdi; 2. Tüstübaşına bir litr təmiz sarañın darısı. Onun bir litri 20 qəpikdən olmaqla 130 litri 26 rubl edirdi; 3. Tüstü başına 2 litr buğda. Litri 10 qəpikdən olmaqla 260 litr 26 rubl edirdi; 4. Bundan başqa qədim adətlərə görə hər ailə ildə bir qoyunu qurban kəsməli idi ki, onun da ətinin bir hissəsi və dərisi məbədin xidmətçilərinin saxlanması üçün ayrılırdı. Bunu da pula çevirdikdə təxminən 15 gümüş rubl edirdi. Bununla bərabər zəruri dini ayinlərin icrası üçün aşağıdakı qiymətlər müəyyən olunmuşdu: xaç suyuna çəkməyə görə (vəftiz) 20 gümüş qəpik, dəfnə görə 50, evlilik üçün 50, müqəddəs pasxa zamanı xaçla gəzmək 10 qəpik, günahların bağışlanması üçün 10 qəpik alınır. Bundan əlavə epifaniya (pravoslavlıqda “Tanrının təzahürü” kimi başa düşülən bir bayramdır, Yeni İsa peyğəmbərin bu dünyada görünüşünün qeyd olunması) zamanı evləri gəzib paklandırma mərasimini həyata keçirməyə görə də ailə başına 10 qəpik alınır.⁷

Şəki vilayətində xristianlar ildə 20 funt ipək miqdarında vergi ödəyirdilər. Baş komandan Rtişşev Cəfərqulu xandan xristianları bu vergidən azad etməyi tələb etsə də həmin verginin toplanması uzun müddət davam etmişdi. Protoierey Tsinamzqvarov Gürcüstan ekzarxına yazdığı məktubunda bu verginin ləğv edilməsi barədə məsələ qaldırmağı xahiş edirdi.⁸

Ruhanilərin təqsirləndirilməsi ilə bağlı 1823-cü il 22 dekabr tarixli qaydalara əsasən, çar I Aleksandr “kilsələrdə bəzi ruhanilərin tamahkarlıq edərək törətdikləri çirkin əməllərə görə yeni cəzalar sistemi”ni təsdiqlədi. Yeni normaların əsas qayəsi ruhanilərin davranışına və mənəvi durumuna nəzarətin gücləndirilməsi idi. Qaydalarda aşağıdakılar yer almışdı:

1. Kilsədə, ibadət zamanı, əllə və yaxud hər hansı alətlə kimisə vurmaq;
2. Nalayıq söz və ya hərəkətlərlə ibadətin dayandırılması ilə nəticələnəcək qarışıqlığa səbəb olmaq;
3. Kilsədə və ya ondan kənarda, sərxoş halda müqəddəs paltarda dini xidmətləri həyata keçirmək;
4. Din xadiminin həddindən artıq sərxoş halda liturgiyaya (xristian ibadəti) davam etməyə cəsarət etmək;
5. Nalayıq sözlərlə və ya əməllərlə, Allahın evinə və orada olan müqəddəs əşyalara hörmətsizlik etmək.⁹

Bu əməllərin təhqiqi müəyyən edilmiş apostol qaydaları əsasında, kilsədən olan şahidlərin cəlb edilməsi və anonim olmayan yazılı donos əsasında aparılırdı.

⁷ Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, генерал-адъютанту, князю Орлову, от 29-го февраля 1860 года. Rusiya Dövlət Tarix Arxivı. Fond 1268, siy.10, iş 95, c.401 (1860).

⁸ Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от 16-го апреля 1821 года. АКАК, т.6, часть 1-я. Тифлис, 1874, с.408.

⁹ Павел Григорьевич Немашкалов. Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века). Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, с.171-172.

Cəzalar sistemi təkcə əməlin kateqoriyasından asılı deyildi, həm də onun təkrarən törədilməsi də nəzərə alınır.

Göstərilən qaydaların 1-ci, 2-ci və 4-cü bəndləri pozulduqda təqsirkar dini rütbəsindən məhrum edilir, ruhani şöbədən xaric edilir və təqsiri göstərilməklə mülki orqanların sərəncamına verilir. Pravoslav kilsəsində aşağı rütbəli din xadimləri (priçetnik) sərxoş halda ibadət edərdilərsə islah olunmaq üçün monastıra göndərilir, burada ən ağır iş cəlb edilir, bu əməllər təkrarlanardısı ruhani şöbədən xaric edilirdilər.

Üçüncü qaydanın pozulması halında, günahkar dini ibadət xidmətinin həyata keçirilməsi qadağan edilməklə xidmət yerindən kənarlaşdırılır və islah olunana qədər priçetnik vəzifəsinə endirilirdi. Bu əməllər təkrarlanardısı keşiş və diakonlar ruhani şöbədən xaric edilirdilər.

Əgər kimsə müəyyən edilmiş 5-ci qaydanı pozardısı, o zaman birinci dəfə üçün şiddətli töhmət və ya ruhanilərin dul qadınlarının və yetimlərinin xeyrinə cərimə ilə cəzalandırılırdı. Törətdiyi əməlin ağırlığından asılı olaraq həm də bir-neçə gün məbədin qurbangahında təzim etmək şəklində də cəza tətbiq edilirdi. Qayda pozuntusu təkrar olunardısı günahkar, tərbiyəvi söhbət üçün arxiereyin evinə çağırılır və ya bir-neçə aylığa monastıra göndərilirdi. Qaydalarla qadağan olunmuş hərəkətlər sərxoş vəziyyətdə törədildikdə, günahkar birinci dəfə üçün monastıra göndərilir, bu əməl təkrarlandığıda isə keşiş və diakonlar rütbələri alınaraq tövbə edənə kimi yeparxiyanın digər kilsələrində ruhani vəzifəsinə endirilirdilər.

İslah olunmağa meyilli olmayan din xadimləri ruhani vəzifədən azad edilərək mülki şöbəyə keçirilirdilər. Təqsirləndirilən şəxs törətdiyi əməllərdən peşman olub özünü islah etdikdə, kilsə keşişinin və ya blaçoqinninin ciddi nəzarəti altında rütbəsi bərpa edilir və əvvəlki xidmət yerinə təyin edilirdi. O, həmçinin yeparxiyanın kilsələrində boş olan yeri də tuta bilərdi. Bu zaman onun təsdiq olunması üçün həmin kilsəyə aid olan möminlərin razılığı alınmalı idi.¹⁰

Əgər rütbəsi əlindən alınmağa məhkum edilmiş ieromonax və ya ierodyakon tövbə etmək üçün onun monastırda saxlanmasını xahiş edərdisə, bu zaman monastır və yeparxiya hakimiyyətinin razılığı ilkin şərt idi. Belə halda o, islahetmə bacarığı olan bir nəfərin ciddi nəzarəti altında saxlanılırdı. Bənzər bir qayda rütbəsi əlindən alınmağa məhkum edilmiş keşişlərə və diakonlara da şamil edilirdi.¹¹ (Buradan)

Qanuna zidd əməllərin əksəriyyətinin törədildiyi sərxoşluq XIX əsrdə ruhanilərin arasında ən geniş yayılmış hal idi. Arxiv materialları ilə tanışlıq zamanı

¹⁰ Павел Немашкалов. **Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века).** Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, с.172-173.

¹¹ Павел Григорьевич Немашкалов. **Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века).** Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, с.174.

xristian ruhanilərin öhdəsinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməməsi, eləcə də dini ayinlərin icrası üçün həddindən artıq haqqın alınması, sələmçiliklə məşğul olmaq və kilsə pullarını xərc etmək, çox vaxt onun oğurlanması kimi hallara da rast gəlinir.

Bu kimi halların qarşısının alınması məqsədilə çar I Nikolayın hakimiyyəti dövründə ruhanilərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Kilsələrin saxlanması üçün məcburi torpaq sahəsinin ayrılması ilə yanaşı, 1842-ci ildən etibarən ruhanilərə dövlət tərəfindən məvacibin verilməsinə başlandı. Kilsəyə mənsub olan möminlərin (prixojanlar) sayına uyğun olaraq, kilsə ruhanilərinin maksimum sayı müəyyən edilir: 2-3 min mömini olan kilsələrə birinci dərəcə, 2-1,5 min nəfərlik kilsələrə ikinci, 1,5-1000 nəfərlik kilsələrə üçüncü, 1000-700 nəfərlik kilsələrə dördüncü, 400-700 nəfərlik kilsələrə beşinci, 300-400 nəfərlik kilsələrə altıncı, 100-300 nəfərlik kilsələrə yeddinci dərəcə verilir. Eyni prinsipə görə də kilsə xadimlərinin əmək haqqı hesablanırdı. Keşişlər üçün illik 100-180 gümüş rubl, diakonlar üçün – 80 rubl, ruhanilər üçün – 40 rubl müəyyən olunmuşdu. 100-dən az möminin olduğu və Sinod tərəfindən qeydiyyatı alınmayan kilsələr ştata daxil edilməmiş və belə kilsə ləğv edilməklə ora mənsub olan möminlər ən yaxın kilsəyə təyin edilirdi.¹²

Pravoslav ruhanilərin sosial təminatı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər

Ruhanilər az məvacib alması, son dərəcə kasıb olması səbəbindən yerlərdə öz güzəranlarını qura bilmirdilər. Onlar şəraiti çox pis olan evlərdə yaşayırdılar, bu səbəbdən də ailələrini özləri ilə təyinat yerlərinə götürə bilmirdilər. Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyət yaranana kimi keşişlərin illik məvacibi 100-300 rubl arasında olmaqla, yalnız bəzi blaçoçinnilər (bir-neçə kilsənin keşişi) 450 rubla qədər məvacib alırdılar. Aşağı rütbəli din xadimləri (priçetniklər) isə əsasən 30-50 rubl arasında, çox az hissəsi isə 100 rubla qədər məvacib alırdılar. Bu da onların dini fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərirdi.

Cəmiyyət yarandıqdan sonra yerlərdə xristianlığın təbliği ilə məşğul olanların yerli əhalidən olan asılılığını aradan qaldırmaq üçün layiqli məvacib vermək qərara alınır. Hesab olunurdu ki, xristian dininə xidmət edənlərin həyat şəraitinin yaradılması üçün yerli şərait nəzərə alınaraq ayda ən azı 100 rubl, ildə isə 1200 rubl məvacib vermək lazımdır. Qeyd olunur ki, Cəmiyyətin yarandığı ilk vaxtlarda bütün din xadimlərinin məvacibinin artırılması onun imkanı xaricində olması səbəbindən ilk vaxtlar üçün Gürcüstan ekzarxı arxiyepiskop Yevsevinin göstərişi ilə həmin vaxtı Qafqazda olan prixodlarda xidmət edən, sayı 220-ə çatan xristian din xadimlərindən yalnız 3-nə qeyd olunan ən yüksək məvacib – illik 1200 rubl müəyyən olunmuş, 146 nəfərin məvacibi iki dəfə artırılmış, yerdə qalan 71 nəfərin məvacibi isə olduğu kimi saxlanmışdı. Yeni qayda üzrə müəyyən olunmuş məvacib üçün smetada Cəmiyyətin hesabından illik 29560 rubl ayrılmışdı. Yerlərdə təbli-

¹² О передаче во владение и управление Министерства Государственных имуществ всех недвижимых населенных имений Православного духовенства Западных губерний (25 декабря 1841 г.). ПСЗРИ (1825-1881). Т.16, №15152, с.138-139.

ğatla məşğul olan ruhanilər üçün evlərin tikilməsi məqsədilə vəsaitin ayırması da Cəmiyyətin imkanları xaricində idi. Bu səbəbdən yaranmış problemin real həlli kimi məhz yerli əhali arasından ruhani xadimlərin hazırlanması üçün ruhani seminariyaların nəzdində xüsusi siniflər təşkil etmək təklif olunurdu.¹³

Dövlət Şurasının 1866-cı il mayın 9-da təsdiq etdiyi qaydalara əsasən 35 il xidmət etmiş keşişlərə dövlət xəzinəsindən 70 rubl məbləğində pensiya təyin edilir. 1867-ci ildə pensiyalar və birdəfəlik ödəmələr haqqında qaydalar protodiakonlar (yeparxiyaların əsas kilsələrində xidmət edən baş diakonlar) və onların dul arvadlarına şamil edildi. 1876-cı ildə keşişlər üçün müəyyən olunmuş pensiyanın miqdarı 90 rubla qədər artırıldı. 1879-cu il yanvarın 1-dən keşişlər və protodiakonlar üçün pensiyaların məbləği ildə 180 rubla, onların uşağı olmayan və ya həddibuluğa çatan uşaqları olan dul arvadları üçün isə 65 rubla qədər artırıldı. Keşişlərin və protodiakonların yetkinlik yaşına çatmayan və əlil uşaqları olan dul qadınları üçün isə pensiyanın miqdarı 90 rubla qədər artırıldı. 1880-ci il 1 yanvar tarixli qaydalarla diakonlar üçün ildə 65 rubl, onların uşaqlı dul arvadlarına 50 rubl, uşaqsız dul arvadlarına isə 40 rubl pensiya təyin olunurdu. Dul arvadlar vəfat etdikdə, onların övladlarına, sayından asılı olmayaraq keşişlərin uşaqları üçün ildə 25 rubl, diakonların uşaqları üçün ildə 10 rubl pensiya verilir. Bundan əlavə, 25 ilə qədər nümunəvi xidmət etmiş və həqiqətən ehtiyacı olan keşişlər və onların dul arvadlarına ildə 70 rubl, diakonlar və onların dul qadınlarına 50 rubl, kilsə xidmətçiləri və onların dul qadınlarına 30 rubl birdəfəlik müavinətlər verilir.¹⁴

1899-cu ilin noyabrında gürcü yeparxiyasının ruhanilərinin qurultayında kilsələrə aid edilən möminlərdən dram toplama üsulunun dəyişdirilməsi məsələsinə baxılır. Bu məsələnin müzakirə edilməsinin səbəbi, həmin verginin toplanması zamanı ruhanilərlə möminlər arasında baş verən gərgin münasibətlər idi. Xristian ruhani rəhbərliyi hətta bu vergini ödəmək istəməyən, çox vaxt isə bunu etmək iqtidarında olmayan kəndlini müdafiə edərək qeyd edirdilər ki, natura ilə ödənilən vergi əvvəllər kəndli üçün elə də çətinlik törətməsə də vaxt keçdikcə əhali artımı, kəndlinin torpağının məhsuldarlığının azalması və taxılın bahalaşması (onların yazdığına görə əvvəllər çox cüzi olan iki koda buğdanın qiyməti həmin vaxtı bahalaşaraq 6-10 rubla çatmışdı) səbəbindən ağır bir yükə çevrilmişdi. Qurultayda xristian din xadimləri üçün alçaldıcı vəziyyətə gətirib çıxartmış bu vergini (qeyd olunur ki, bu vergini toplamaq üçün xristian ruhanilər əllərinə kisə alaraq qapı-qapı gəzmək məcburiyyətində qalırdılar) pulla ödənilməsi və onun miqdarının ildə təsərrüfat başına 3 rubl müəyyən olunması təklif olunur. Təklifə görə bu vergi polislərin cəlb olunması ilə toplanaraq xəzinəyə verilməli, oradan da müavinət şəklində kilsə xadimlərinə ödənməli idi.¹⁵

¹³ **О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе.** СПб., типография императорской Академии Наук, 1862, с.16-18.

¹⁴ **Краткий очерк истории Грузинской церкви и Экзархата за 19 столетия.** Тифлис, типография Козловского, 1901, с.251-252.

¹⁵ **Краткий очерк истории Учен огада, Грузинской церкви...**, с.253.

Cənubi Qafqazdakı pravoslav ruhanilərin sosial-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlərdən biri də 1860-cı ildən yerli ruhani rəhbərliyə müsəlman və bütperəstlərin xristian dininə çevirməyə icazə verilməsi barədəki qərar idi. Bu barədə Qafqaz canişininin Qafqaz Komitəsinə yazdığı 29 fevral 1860-cı il tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, onun diyarının uzaqda yerləşməsi səbəbindən xristianlığı qəbul etmək istəyənlərin bu barədə ərizə verdiyi gündən cavabın alınmasına kimi bəzən bir ilə qədər vaxt keçir. Bununla bərabər belə uzun vaxt ərzində xristianlığı qəbul etmək arzusunda olanlar hələ faktiki olaraq kilsəyə aid edilməyib müsəlman olaraq qaldıqları üçün öz həmdinliləri, qohumları, icmaları, müsəlman ruhaniləri tərəfindən təzyiqlərinə məruz qalırlar. Onlara olunan bu təzyiqlər nəticəsində bəziləri vaxt keçdikcə tərəddüd etməyə başlayır, xarakteri zəif olanlar isə ümumiyyətlə xristianlığı qəbul etmək fikrindən daşınırlar. Yerli rəhbərlik onları belə təzyiqlərdən qoruya bilmir, çünki bu təzyiqlər onların qohumları, ailə və icma üzvləri tərəfindən gizli şəkildə olunurdu. Nəhayət bir çoxları belə qəliz yazışma səbəbindən, həmkəndlilərinin təzyiqləri ilə üzləşə biləcəklərindən çəkinərək ümumiyyətlə xristianlığı qəbul etmək arzularını belə bildirmirlər. Mən hesab edirəm ki, bu məsələlərdə daha qısa həll yolları faydalıdır. Buna görə də xahiş edirəm mənə “Cinayətlərin qarşısının alınması və xəbərdarlığın edilməsi haqqında nizamnamə” barədə Rusiya imperiyasının qanunlar məclləsinin 110-cu maddəsinə uyğun olaraq yerli ruhani rəhbərliyə müsəlman və bütperəstləri xristian dininə gətirməyə icazə vermək səlahiyyətini verəsiniz.¹⁶

Qafqaz Komitəsindən imperiyanın ədliyyə nazirinə göndərilmiş 9 iyun 1860-cı il tarixli məktubda göstərilirdi ki, imperator müvafiq fərmanla Qafqaz canişininə bu diyarın uzaqda yerləşməsini nəzərə alaraq tabeliyində olan yerli ruhani rəhbərliyə müsəlman və bütperəstləri xristian dinini qəbul etdirməyə icazə vermək səlahiyyətini verir. Lakin bu zaman hər hal barədə canişinlik Daxili İşlər Nazirliyinin Ruhani İşlər Departamentinə məlumat verməli idi. Eyni zamanda xristianlığa döndərilənlərin pravoslav olmaması vacib şərt idi.¹⁷

Qarışıq nikahlardan doğulan uşaqlar xristian inancında böyüdülməli idi. Senatın 12 mart 1891-ci il tarixli qərarı ilə pravoslavlığı qəbul etmək istəyənlərə təbliğat və ya hədə ilə mane olan şəxslər cəzalandırılırdı. Rusiya qanunvericiliyində başqa dinə mənsub olanları zorla xristian dininə çevirən şəxslərə qarşı isə cəza nəzərdə tutulmamışdı.¹⁸

¹⁶ Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, генерал-адъютанту, князю Орлову, от 29-го февраля 1860 года. Rusiya Dövlət Tarix Arxivı. Fond 1268, siy.10, iş 95, c.1-3 ob. (1860).

¹⁷ О предоставлении Наместнику Кавказскому права давать разрешения на обращение магометан и язычников в христианство по одному из терпимых в государстве иностранных вероисповеданий. Rusiya Dövlət Tarix Arxivı. Fond 1268, siy.10, iş 95, c.6-6 ob. (1860).

¹⁸ Магомед Султанович Тепсуев. Город как фактор социальной и культурной политики Российской Империи на Северо-Восточном Кавказе: Кизляр в XVIII-

Nəticə

Bu tədqiqata əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya imperiyasında dini təbliğat aparmaq azadlığı yalnız hakim və imtiyazlı hesab olunan pravoslav kilsəsinə məxsus idi. Başqa dinlərin pravoslav xristianları öz inanclarına çevirmək hüququ yox idi. Pravoslavlıqdan hər bir dönmə hadisəsi barədə dövlət məmurlarının və pravoslav keşişlərinin hesabatlarında ciddi şəkildə qeyd aparılırdı. Bu, həm xəbərdarlıq, həm də ağır katorqa işlərinə məhkum edilməyə qədər cəza tədbirlərinin müəyyən edildiyi cinayət sayılırdı.

Pravoslav ruhanilərin vəzifələrinin dairəsi kifayət qədər geniş idi. Bura ilk növbədə ruhani xidmət, dini ayinlərin icrası, missionerlik kimi vəzifələr daxil idi. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində nəzərdən keçirilən dövr ərzində pravoslav din xadimləri aydın şəkildə müəyyən edilmiş funksional vəzifələr olan dövlət qulluqçuları və ya məmurlar sinfinə çevrilmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycandakı pravoslav ruhanilər imperiyanın digər yeparxiyalarından fərqli olaraq daha çox pravoslav möminlərin maddi asılılığında idilər. Onların bir çoxu üzləşdikləri çətin vəziyyətdən çıxma bilmədikləri üçün işlərində sui-istifadəyə yol verir, sərxoşluq edir və nəticədə müxtəlif cinayətlərin törədilməsi ilə ifadə olunan əməllərlə məişət problemlərinin daha sadə həllinə üstünlük verirdilər. Belə vəziyyət isə yerlərdə pravoslav ruhanilərin və Rus Pravoslav Kilsəsinin nüfuzunun azalmasına səbəb olurdu.

Bütövlükdə, XIX əsrdə Cənubi Qafqazda pravoslav ruhanilərin sosial-iqtisadi vəziyyəti qeyri-sabit, aşağı gəlir, son dərəcə zəif maddi təminat və möminlərin inanələrindən güclü asılılıqla xarakterizə olunurdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Бубулашвили Эльдар. **Православная церковь Грузии в период Экзархата. Автореферат диссертации представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук.** Тбилиси, 2006, 91 с.
2. Гаджиева Ульвия Шахбал гызы. **Дезтнизация Кавказских албан в XIX веке.** Баку, издательство «Нурлан», 2004, 120 с.
3. **Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от 16-го апреля 1821 года.** АКАК, т.6, часть 1, Тифлис, 1874, с.408.
4. **Краткій очерк истории Грузинской церкви и Экзархата за 19 столетия.** Тифлис, типография Козловского, 1901, 305 с.
5. **Меры и веса Закавказского края. КК на 1880 г.** Тифлис, типография главного управления наместника Кавказского, 1879, с.141-148.
6. Немашкалов Павел Григорьевич. **Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века).** Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, 555 с.

XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Грозный 2012, с.131.

7. **Об освобождении духовенства в Грузии состоящего, от крепости помещикам и от исправления на них повинностей.** Полное собрание зак. Рос. имп. том 30 (1808-1809 гг.), док. №23140, 1404 с.
8. **О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе.** СПб., типография императорской Академии Наук, 1862, 36 с.
9. **О передаче во владение и управление Министерства Государственных имуществ всех недвижимых населенных имений Православного духовенства Западных губерний (25 декабря 1841 г.).** ПСЗРИ (1825-1881). Т.16, №15152, с.138-139.
10. **О предоставлении Наместнику Кавказскому права давать разрешения на обращение магометан и язычников в христианство по одному из терпимых в государстве иностранных вероисповеданий.** Rusiya Dövlət Tarix Arxivi. Fond 1268, siy.10, iş 95 (1860).
11. **Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, генерал-адъютанту, князю Орлову, от 29-го февраля 1860 года.** Rusiya Dövlət Tarix Arxivi. Fond. 1268, siy.10, iş 95 (1860).
12. **Тепсуев Магомед Султанович. Город как фактор социальной и культурной политики Российской Империи на Северо-Восточном Кавказе: Кизляр в XVIII-XIX вв.** Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Грозный, 2012, 168 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əliyeva İradə Hacıəli qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Aliyeva Irada Hacıali – Doctor Philosophy in history, associate professor. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS. Azerbaijan, Baku